

de opvattingen van onderzoekers als Kottje (de belangrijkste mentor van Meens' onderzoek), Payer en Gurevich, en weerlegt de overtuiging van Franz Kerff die dit soort boeken in eerste instantie zag als kerkrechtelijke verzamelingen ten behoeve van de bisschoppen (221-222). Bij deze laatste vaststelling dient wel te worden aangetekend dat Kerff zijn conclusie baseerde op onderzoek van het boeteboek dat bisschop Halitgar van Kamerijk omstreeks 830 heeft geschreven en dat wel degelijk voor de kerkrechtelijke praktijk was bestemd. Op grond van de invloed van die tekst en de handschriftelijke verspreiding daarvan concludeerde Kerff dat het boeteboek exemplarisch was, terwijl Halitgars boeteboek in vergelijking tot de andere boeteboeken juist een uitzondering moet worden genoemd (263-264). Kerff's generaliserende opmerkingen gingen dus duidelijk te ver, zoals hij zelf ook heeft laten merken, wat niet wegneemt dat het door Meens gestipuleerde gebruik in de zielzorg kerkrechtelijke doeleinden geenszins uitsluit.

Het is gezien de grote investering in het zo uitputtend behandelen van de tekstuele context van de bedoelde teksten en het daaruit voortvloeiende resultaat bijna blasfemisch op te merken dat juist die grote aandacht voor die aspecten een nadere duiding van de maatschappelijke betekenis van de behandelde teksten in de weg heeft gestaan, getuige de betrekkelijk summiere uiteenzetting over het omgaan met de bronnen (267-295); ook de conclusie (307-321) biedt wat dat betreft weinig soelaas. Waar Meens zelf in zijn samenvatting opmerkt dat de tripartite boetedoeken passen in het zogeheten 'getarifeerde boetesysteem', is het toch wat merkwaardig dat hij daarop niet nader is ingegaan (zijn uiteenzetting daarover (16-24) is geen analyse van dat verschijnsel).

De kwaliteit van het proefschrift vormt voldoende rechtvaardiging vooreen signalement in dit tijdschrift. Desalniettemin mag in dit verband worden opgemerkt dat de betrekkingen met de Nederlanden zich beperken tot de vaststelling dat de hier bedoelde boeteboeken evenzeer een samenstel zijn van Ierse, Angelsaksische en Frankische elementen als het doordringen van het christendom in deze streken en dat derhalve ook de gekerstende en de gekerstend wordende Nederlanden de omgeving zouden kunnen zijn geweest waar bepalingen uit die boeteboeken in praktijk zouden kunnen zijn gebracht en waar wellicht nieuwe noties tot de 'tripartite' boeteboeken zouden kunnen zijn bijgedragen.

Veel meer dan deze vage aanduiding kan over dat verband niet worden gezegd, want het blijft de vraag of Willibrord de bewerker is geweest van één van de Angelsaksische varianten, het *Paenitentiale Oxoniense II* (door Halitgar als zesde boek in zijn boeteboek opgenomen; 42-43, 317) en in één van de 'tripartite' resultaten, het *Paenitentiale Pseudo-Romanum*, zijn juist de in dat *Oxoniense* aanwezige bepalingen die wijzen op contacten met het Friese gebied weggelaten (317).

De opzet en uitwerking van het onderzoek maken dit boek meer tot een naslagwerk dan een leesboek, zodat het te betreuren valt dat het register veel te summier is, een bezwaar dat niet wordt geneutraliseerd door de verwijzingen naar pagina's in de tekst in het handschriftenregister, hoe handig dat laatste ook is. Een belangrijk maar veeleisend boek.

J. van Herwaarden

B. J. P. van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht 1993; Werken uitgegeven door Gelre XLIV; Hilversum: Verloren, 1993, 629 blz., ISBN 90 6550 251 3).

Met een grondbezit dat schommelde tussen de 3000 en 3500 hectare was de premonstratenzer abdij van Mariënweerd in de late middeleeuwen een van de rijkste abdijen binnen de huidige Nederlandse grenzen. Een studie naar de verwerving en het beheer van dat bezit was dus

alleszins gerechtvaardigd en het resultaat mag er wezen. In feite bestaat het lijvige Utrechtse proefschrift van Bas van Bavel uit drie tamelijk op zichzelf staande onderdelen: een over de Mariënweerdse oorkonden, een over de goederenvererving van het begin van de twaalfde tot het midden van de veertiende eeuw en een over de exploitatiewijze in de vijftiende en zestiende eeuw. Stuk voor stuk zijn ze de moeite van het lezen meer dan waard. In het eerste rekt Van Bavel overtuigend af met het type diplomatische hyperkritiek dat Otto Oppermann er zestig jaar geleden toe bracht om de allerbelangrijkste bron voor de oudste geschiedenis van Mariënweerd, het veertiende-eeuwse cartularium, als *falsum* aan te merken. Het tweede deel heeft een even boeiend als vruchtbaar uitgangspunt: niet een chronologische of geografische reconstructie van het goederenbezit, maar één waarin de relaties tussen de abdij en de voornaamste 'aanbrengers' — schenkers, zo maakt Van Bavel andermaal duidelijk, is een term waarmee je in dit verband voorzichtig moet zijn—centraal staan. En de attractiviteit van het derde onderdeel schuilt voor een belangrijk deel in Van Bavel's bespreking van de tijdpacht, die volgens mij haar weerga in de Nederlandse geschiedschrijving van de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd niet kent.

In de lange periode die hij behandelt, ziet Van Bavel het begin van de veertiende eeuw als een onmiskenbare cesuur. En daar zijn goede redenen voor. Zowel goederenvererving als goederenbeheer krijgen een duidelijk ander karakter. Bezit wordt na 1300 niet meer, zoals voorheen, met ideële of politieke motieven 'aangebracht' door territoriale machthebbers als de heren van Cuijk en de graven van Holland en Gelre, maar met eigen middelen door de abdij zelf gekocht. Van Bavel laat zien dat dit samenhangt met de gunstige conjunctuur. Stijgende pachtprizen verschaffen het kapitaal voor (dure, dat wel) grondaankopen. Toen de conjunctuur ergens na het midden van de eeuw omsloeg, gebeurde het omgekeerde. De gewijzigde prijsverhoudingen deden de baten dalen en de kosten stijgen. Mariënweerd raakte in financiële problemen en zag zich genooddaakt zijn Utrechtse en Hollandse landerijen te verkopen, ander bezit te verpanden ofte bezwaren met renten en zich te concentreren op de exploitatie van zijn kernbezit langs de Linge. Wat Van Bavel niet verklaart - zelfs niet aanroert — is waarom de abdij er niet in is geslaagd een nieuwe 'verwervingsronde' van de grond te krijgen toen de economische situatie na het midden van de vijftiende eeuw weer gunstiger werd. Ik denk dat veel vrijkomende middelen toen gestoken zijn in de lossing van panden, terwijl ook de amortisatie-edicten uit die tijd verdere aanwas van geestelijk grootgrondbezit verhinderd kan hebben—een relatie die Van Bavel wat al te vlug omkeert: Mariënweerd werd niet geraakt door amortisatiemaatregelen, omdat het nauwelijks nog grond verwerfde (555).

De andere ingrijpende verandering uit het begin van de veertiende eeuw betreft de overgang van directe uitbating met de arbeid van conversen en horigen naar indirecte exploitatie via de uitgifte in kortlopende tijdpacht. Het gevolg was dat Mariënweerd gedurende de late middeleeuwen voor zijn inkomsten sterk afhankelijk zou worden van de pachtprijsontwikkeling—andere substantiële inkomstenbronnen had de abdij ook niet. Gegevens daarover zijn er overigens pas vanaf het midden van de vijftiende eeuw, maar dan zijn ze meteen ook van een bijzondere kwaliteit. Vooral de beschikbaarheid, voor een behoorlijk aantal jaren, van gegevens over de werkelijke naast de contractueel overeengekomen betalingen zijn van groot wetenschappelijk belang. Die complexiteit maakt de zaken niet eenvoudiger en Van Bavel schiet soms in de presentatie of analyse van cijfers tekort. Zo rekt hij in klinkende munt gestipuleerde pachten om naar courante rekenmunt, maar vertelt er niet bij of de pachten tegen een vaste of een variabele koers overeengekomen waren (wat heel wat kon uitmaken gedurende een looptijd van, pakweg, tien jaar). Vraagtekens zijn ook te plaatsen bij de vergelijking van meerjarige pachtprizen in de Betuwe met (sterk fluctuerende) jaarprizen van granen en andere eerste levensbehoeften op de Utrechtse markt (324). En vervolgens wordt het begrip grondrente mijns inziens verkeerd toegepast (328), hetgeen leidt tot een onjuiste appreciatie van de respectieve-

lijke posities waarin Mariënweerd en zijn pachters door de conjuncturele ontwikkelingen in de zestiende eeuw werden geplaatst: als de Betuwse pacht prijzen toen zijn achtergebleven bij die in Holland, wil dat bepaald niet zeggen dat de pachters van Mariënweerd ten koste van hun pachtheeren stijging van de grondrente in hun zak hebben kunnen steken. Veel waarschijnlijker is dat de grondrente aan de Linge minder snel is gestegen dan in Holland, bijvoorbeeld omdat de bodemproductiviteit in Holland sneller toenam.

Wel toont Van Bavel aan dat men het niet zo nauw nam met de letter van pachtcontracten. Naar believen werd de pachtsom in klinkende munt of natura voldaan en de abdijs tolereerde betrekkelijk hoge betalingsachterstanden. In feite was dat een verkapt vorm van kredietverschaffing die de verpachter, zo becijferde Van Bavel, ongeveer 3% van de pachtsommen kostte. Hij brengt deze lankmoedigheid (of was het laksheid?) deels in verband met regionale-economische factoren, voor een ander deel echter met zijn constatering dat de totale (pacht)inkomsten redelijk in de pas konden blijven met de groeiende bestedingen, eenvoudig omdat de abdijs rond 1500 veel panden wist in te lossen en dus meer grond in pacht uit kon gaan geven. Merkwaardig is dan vervolgens dat wanneer de abdijs na ca. 1570 echt in de problemen raakt, geen pogingen worden gedaan om, bij wijze van spreken, de teugels strakker aan te halen en de pachtinning te 'maximaliseren'. Wat we zien is het tegendeel: de omvang van toegestane kortingen in verband met calamiteiten, oplopende belastingen en dergelijke neemt alleen maar toe (385, tabel 18).

Hoe we de gedragingen van een grootgrondbezitter als Mariënweerd in de rol van verpachter ook moeten interpreteren, aan de andere zijde, die van de pachters, deed zich gedurende de zestiende eeuw een andere ontwikkeling voor, die door Van Bavel helder uit de doeken wordt gedaan. Het gaat hier om de concentratie van pachtgoed in grote pachthoeven. Van Bavels analyse van de maatschappelijke consequenties van dit belangwekkende fenomeen ontbeert echter een voldoende stevige empirische basis. Natuurlijk, de keerzijde van de concentratie van pachtgoed kan heel goed proletariseren en de uitbreiding van landarbeid zijn geweest, maar een analyse in die richting vraagt om nadere onderbouwing met gegevens over, bijvoorbeeld, regionale bezitsverhoudingen en lonen, maar die ontbreken. Het is een smetje dat op wel meer punten aan dit proefschrift kleef en dat vermeden had kunnen worden door de aandacht minder eenzijdig op Mariënweerd te richten en, waar nodig, te kijken naar de regionale sociale en economische structuur in haar geheel. Terecht is de getalenteerde auteur inmiddels in de gelegenheid gesteld om dat alsnog te doen.

P. C. M. Hoppenbrouwers

J. L. van der Gouw, *Everwach, de rentmeester van de bisschop van Utrecht. Een verhaal uit het begin van de dertiende eeuw* (Middellevse studies en bronnen XXXII; Hilversum: Verloren, 1994, 119 blz., ISBN 90 6550 010 3).

Deze postuum verschenen bronnenstudie behandelt een verhaal uit de *Dialogus Miraculorum* van de cisterciënzer monnik Caesarius van Heisterbach. Deze monnik tevens prior van het klooster Heisterbach leefde en werkte rond 1220 in de omgeving van Bonn. Caesarius wilde met zijn *Dialogus* aan zijn novicen een aantal voorbeelden ter lering en vermaak geven. Succes bleef niet uit, want tot in de zestiende eeuw genoot de *Dialogus Miraculorum* een grote populariteit.

Een van de aardigste exempla uit Caesarius' werk vormt het verhaal over Everwach de rentmeester van de Utrechtse bisschop Dirk van Are (1198-1209). Het is het enige verhaal uit